

NOORDWIJK AAN ZEE BESTAAT NIET MEER

HET VERANDERENDE DORPSGEZICHT EN
LOKALE ONTWERPENDE AANNEMERS
IN DE PERIODE 1887-1920

MICHEL VAN DAM

INLEIDING

‘Noordwijk aan Zee bestaat niet meer’. Deze sombere titel gaf de Leidse tekenaar Jan Elias Kikkert (1843-1925) aan de tekening die hij tegen het einde van de negentiende eeuw maakte van enkele huisjes nabij het strand. Kikkert had het Zuid-Hollandse vissersdorp al eerder bezocht en zag hoe het schilderachtige karakter aan het veranderen was (afb. 1). Dat was het gevolg van de ontwikkeling van het oude zeedorp tot een bad-

plaats, die toen nog met name werd bezocht door de Duitse aristocratie. Als geboortjaar van de badplaats wordt 1866 aangehouden, het jaar waarin hotelhouder Willem van Konijnenburg (1840-1904) enkele badkoetsen kocht (afb. 2).¹ Tot 1881 veranderde er nog weinig. In dat jaar bespraken drie particuliere Amsterdamse projectontwikkelaars, verenigd in de Maatschappij Noordwijk tot Exploitatie van de duingronden, hun ontwikkelingsplan voor de duinen ten zuiden van de dorpskern. Het plan behelsde een kurhaus ‘Huis ter Duin’ en een villapark in de duinen. Het kurhaus opende in 1883, maar ging een jaar later al failliet. Het ontbreken van een welvarende stad in de nabijheid en van een goede verbinding met het achterland was hiervan

▲ 1. De tekening die Jan Elias Kikkert aan het einde van de negentiende eeuw maakte. Linksonder (niet zichtbaar op de uitsnede) noteerde hij: ‘Noordwijk A.Z. bestaat niet meer’ (Erfgoed Leiden en Omstreken)

de oorzaak. J.M. Galjaard stelt in *Pootje baden. De vaderlandse geschiedenis van het badleven* (1968) dat 'een badplaats niet alleen [...] aan zee [moet] liggen, maar vooral aan een spoor-, tram-, of bootverbinding'.² Als voorbeeld noemt hij Scheveningen, dat een goede, reeds bestaande wegverbinding had en later ook een tramverbinding met Den Haag. In België werd de badplaatsontwikkeling van de vissersdorpen langs de kust in belangrijke mate bepaald door de aanleg van de Koninklijke Baan: de trambaan en steenweg evenwijdig aan de kust.³ Noordwijk werd in 1885 aangesloten op de stoomtramverbinding die in 1881 tussen Leiden en Katwijk was aangelegd. Twee jaar later kwam de badplaatsontwikkeling van Noordwijk dan echt op gang. In 1887 werden kurhaus Huis ter Duin en het villapark aangekocht door de ambitieuze Duitse ondernemer Heinrich Tappenbeck (1834-1904).⁴ Diens adressenboekje, gevuld met Duitse aristocraten, én de aanleg van de stoomtrambaan maakten dat Noordwijk aan Zee zich vanaf 1887 kon ontwikkelen tot mondaine badplaats.

Zoals de meeste plaatsen met een toeristische bestemming volgde Noordwijk in grote lijnen het evolutionaire model dat geograaf R.W. Butler in 1980 opstelde.⁵ Historicus Koen Marijt baseerde zich bij zijn onderzoek naar de badplaatsontwikkeling van Noordwijk (2011) voor een belangrijk deel op dit model.⁶ Volgens Butler doorloopt iedere toeristenbestemming zeven fasen. Elk hiervan brengt belangrijke veranderingen met zich mee. De eerste fase betreft die van verkenning. De plaats is nog onbekend en wordt slechts door een enkeling bezocht. Voorzieningen ontbreken

2. Het Calisplein rond 1890 met links Badhotel Konijnenburg, bestaande uit vier zeventiende-eeuwse huizen en een overbouwde steeg, aan het Calisplein. Opname rond 1890 (Genootschap Oud Noordwijk)

vrijwel geheel en bezoekers vinden onderdak bij lokale bewoners. In de tweede fase, waarin de lokale bewoners betrokken raken, is sprake van een continue stroom vermogende bezoekers. Sommige inwoners zien kans er financieel op vooruit te gaan door het verlenen van diensten en, in het geval van aannemers, door het ontwerpen, bouwen en soms exploiteren van badplaatsgebouwen (afb. 3). Ook wordt de lokale overheid gevraagd om infrastructurele wijzingen door te voeren. Groei en expansie kenmerken de derde fase. De plaats raakt in alle maatschappelijke lagen bekend, wat leidt tot groeiende bezoekersaantallen, meer omzet en infrastructurele wijzingen. Na deze eerste drie stadia volgen fasen van consolidatie, stagnatie, opleving en verval.⁷ In Noordwijk was dit vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw het geval.

In de periode waarover dit artikel handelt, 1887-1920, bevond Noordwijk aan Zee zich in de derde fase en maakte het een periode van expansie door. De pioniersfase was voorbij en het toerisme had de visserij als belangrijkste inkomstenbron verdrongen.⁸ Aan de grote aanpassingen was een einde gekomen.⁹ Het karakter van de plaats was sterk aan het veranderen door de bouw van villa's, pensions en hotels en aanpassingen in de dorpskern. Daarbij vervulde de lokale ontwerpende aannemerij een belangrijke rol. Die groep staat centraal in dit artikel, dat een synthese vormt van onderzoek naar de ontwikkeling van Noordwijk tot badplaats en de invloed van de lokale bouwwereld hierop.¹⁰

DE LOKALE AANNEMERIJ

Het fenomeen badplaats heeft al decennialang de aandacht. Vaak is een jubileum de reden van het verschijnen van een boek over de geschiedenis van een badplaats. Over Noordwijk waren dat publicaties in 1991 en 2016, respectievelijk naar aanleiding van het 125-jarig en het 150-jarig bestaan. Verder zijn er meer diepgravende publicaties over badplaatsontwikkeling in een breder en vaak internationaal perspectief. Voor Nederland zijn *Met zicht op zee* (1985) en *Koninginnen aan de Noordzee* (2013) belangrijke overzichtswerken over de badcultuur.¹¹ Ook Galjaards boek over de geschiedenis van het badleven geeft een fraai beeld.¹² De artikelen van architect Christiaan Bernard Posthumus Meyjes (1858-1922) over villabouw zijn bepalend voor het besef van de ontwikkeling van dit gebouwtype. *Villaparken in Nederland* uit 1986 gaat vooral over villapark Duin en Daal in Bloemendaal.¹³ Een aanzienlijk deel van de studie *Grand Hotels van de Benelux* (1991) behandelt de prestigieuze hotels die in de kuststreek werden gebouwd.¹⁴ Het overzichtswerk *Balnea. Architectuurgeschiede des Bades* uit 2006 gaat over de badcultuur en architectuur aan de Duitse Noord- en Oostzee.¹⁵ In deze publicaties ligt de nadruk op gebouwen die door (bekende) architecten werden

3. De Oude Zeeweg gezien in de richting van Noordwijk-Binnen. Alle panden op de foto zijn door lokale bouwers ontworpen. De panden uiterst links op de foto, het tweede pand op de achtergrond en Pension Verloop (rechts) werden ontworpen door de lokale architect Herman Loefflerink. De overige gebouwen zijn naar ontwerp van Leonard Lang. Pension Verloop werd in de zomermaanden gerund door aannemer Jacob Verloop (Genootschap Oud Noordwijk)

ontworpen. Bij jubileumboeken is dit niet verwonderlijk. Het vervult een lokale bewoner met enige trots om te lezen over vooraanstaande architecten die werkzaam waren in het dorp. Evengoed stemmen de boeken, doorgaans vormgegeven als bladerboek met veel historische foto's, vaak ook treurig. Veel van deze gebouwen zijn verdwenen door de *Küstenräumung* tijdens de Duitse bezetting, zoals beschreven in *Verdreven voor de Atlantikwall* (2016), en door de stagnatie van het toerisme – Butlers vijfde fase.¹⁶ Deze teruggang leidde tot verval en daarmee vaak tot sloop en nieuwbouw.¹⁷

Deze uitgebreide inleiding is noodzakelijk om te komen tot de kern van dit deel van het artikel: de lokale ontwerpende aannemers. Binnen de architectuurgeschiedenis is de lokale aannemerij vooral synthetiserend beschreven.¹⁸ Monografieën over lokale bouwbedrijven zijn doorgaans opgezet als jubileum- of herdenkingsboek. Soms is een lokale architect onderwerp van een scriptie, zoals in de studie van Geert Oldemenger over de Zutphense architect A.B. Langenberg (2006).¹⁹ Interessant is de korte biografie die Dave Wendt in zijn boek over de studietekeningen van bouwambachtsman Hendricus Tauber (2009) opnam.²⁰ Diepgaande studies over de lokale bouwwereld, of een

lokale aannemer in een bepaalde plaats en de rol binnen de lokale architectonische ontwikkeling zijn er, voor zover bekend, niet. Ook in de biografie van Tauber wordt hier niet op ingegaan.

Een reden hiervoor kan zijn dat veel lokale bouwbedrijven klein en soms maar een beperkte tijd actief waren. Er was niet altijd een opvolger en bij de beëindiging van het bedrijf werd het archief, voor zover al aanwezig, weggegooid.²¹ Ook lijkt de cultuurhistorische waarde van de lokale aannemerij, mijns inziens onterecht, niet te worden onderkend. In zijn artikel *Bouwen aan de 'Koningin der Badsteden'* (2013) gaat J. Cornilly in op de lokale bouwwereld, maar hij heeft de rol van het stadsbestuur als benadering.²² Pas recentelijk, in de *Verklaring van Davos 2018*, wordt de historische inbreng van deze beroepsgroep op waarde geschat en geborgd onder de noemer *Baukultur*: die betreft alle menselijke handelingen die met ontwikkeling van de gebouwde omgeving in verband kunnen worden gebracht.²³ Daarbij gaat het niet alleen om de kwaliteiten van de lokale vaklieden, maar ook om grootschalige stadsplanning. Beide zijn van toepassing in de badplaatsontwikkeling van Noordwijk: het vakmanschap van de lokale aannemers en hun rol in de stedenbouwkundige ontwikkeling, hoe bescheiden

4. Plattegrond van Noordwijk aan Zee rond 1832, aan de vooravond van de transformatie tot badplaats. Duidelijk zichtbaar is de Voorweg (later: Hoofdstraat) die in de richting van het strand (links) loopt. Ten noorden van de vertakking ligt het oude dorp. Het blokje centraal in de vertakking werd gebouwd op de locatie van de middeleeuwse kerk. Het plukje gebouwen ten noorden van het kleine plein tussen de duinen en de Voorweg, het Calisplein, geldt als de kraamkamer van de badplaats. In deze gebouwen werd Hotel Konijnenburg gevestigd (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

die laatste ook was. De studie naar de Noordwijkse situatie heeft enige raakvlakken met die van Frederik Vandyck en Matthijs Degraeve naar kleinschalig industrieel erfgoed in Brussel uit 2019. Ook hierin staat de lokale bouwwereld centraal, maar hun artikel richt zich op de beperkte aandacht voor bedrijfsgebouwen.²⁴

De Noordwijkse casus richt zich op het gezelschap van ontwerpende aannemers, binnen de context van de architectonische en stedenbouwkundige ontwikkeling van de badplaats. Enkele cijfers geven een beeld van de verhouding tussen het aantal gebouwen dat werd ontworpen door de lokale bouwwereld en door anderen. In de periode 1905-1920 werden 133 gebouwen ontworpen door lokale aannemers en 37 door de

drie lokale architecten. Negen panden werden gerealiseerd naar ontwerp van een aannemer van buiten Noordwijk en 83 naar ontwerp van architecten van buiten de badplaats. In de periode vóór de badplaatsontwikkeling was de lokale bouwwereld klein en kende deze geen strikte differentiatie. Metselaars voerden timmerwerk uit en timmerlieden voerden metselwerk uit. Ook was er geen duidelijke scheiding tussen huizen en sloopstimmerlui. Binnen de aannemerij was een aantal families bepalend. Zij leverden vanaf de zeventiende eeuw de rooimeesters die werkzaamheden uitvoerden voor het dorp en voor de bouw van de kerk aan de Hoofdstraat in 1647.²⁵

DE EERSTE FASE: VERKENNING (1866-1887)

Rond 1866 was de stedenbouwkundige structuur van het vissersdorp niet veel anders dan in de voorgaande eeuwen. Bepalend voor het ontstaan van deze structuur was de veertiende-eeuwse Brêlofterweg (Nieuwe Zeeweg). Die liep vanuit het landinwaarts gelegen Noordwijk-Binnen westwaarts, en vertakte zich in enkele duinpaden naar het strand. De Brêlofterweg sloot aan op de vrijwel loodrecht op het strand georiënteerde hoofdader van het zeedorp: de Voorweg (vanaf 1897 Hoofdstraat) (afb. 4). Uit historische tekeningen en vroege foto's blijkt dat de bebouwing uit één laag met een kap bestond en uitgesproken sober was (afb. 5). Tot 1881 waren de veranderingen in Noordwijk nog gering, kenmerkend voor de eerste fase in het model van Butler. In 1875 breidde Van Konijnenburg zijn hotel

aan het dorpsplein (Calisplein) uit en gaf hij het de naam Badhotel Konijnenburg.²⁶ In 1877 werd ertegenover een dependance gebouwd: Villa Cato, die eruitzag als een uit de kluiten gewassen vissershuis. De lokale aannemer Maarten Verloop (1815-1915) leverde het ontwerp. De aanduiding met 'villa' was vermoedelijk uit commerciële overwegingen, want van exclusiviteit en luxe was geen sprake. De bouw van dit traditionele, tot villa opgewaardeerde gebouw markeerde de geleidelijke overgang van het verkennende stadium naar die van betrokkenheid, de tweede fase.

Vanaf 1881 begon de badplaatsontwikkeling vorm te krijgen toen drie Amsterdamse makelaars naar Noordwijk afreisden om met de burgemeester ontwikkelingsplannen voor het zuidelijk duingebied te bespreken.²⁷ Net als bij de kustdorpen die eerder de stap

5. Een blik in de Jan Kroonsweg omstreeks 1910. Deze weg bevond zich in het oude dorp. Het dorpsbeeld wordt voor een groot deel nog bepaald door oude huizen en de zeventiende-eeuwse kerk (Genootschap Oud Noordwijk)

naar de badcultuur maakten, lag het initiatief bij particulieren. De plannen waren ambitieus, maar ook kleinschalig en daarmee onvergelijkbaar met de meer stedelijke opzet van badplaatsen langs de Britse en Franse Kanaalkust, zoals Brighton en Eastbourne of, dichterbij, Oostende en Scheveningen.²⁸

Het plan dat vanaf 1883 werd uitgevoerd omvatte een kurhaus aan zee en een villapark in het duingebied.²⁹ Voor het villapark werd landschapsarchitect Dirk Watzel (1833-1906) ingeschakeld; voor het kurhaus werd een prijsvraag uitgeschreven. Op de lijst met inzenders stond geen enkele Noordwijker. Het winnende ontwerp was van de architecten Adriaan Willem Weissman (1858-1923) en J.H.T. Löning, maar van uitvoering kwam het niet, vermoedelijk omdat het te duur was. Om kosten te besparen voerde men het ontwerp uit van Arie Reinier Freem (1853-1921), echter slechts gedeeltelijk omdat ook voor dat plan het budget te beperkt bleek te zijn. Het resultaat was een villa-achtig kurhaus: Huis ter Duin, waarmee de hoge ambities niet konden worden waargemaakt (afb. 6).³⁰

DE TWEDE EN DERDE FASE: BETROKKENHEID EN GROEI (1887-1920)

De aankoop van Huis ter Duin en het duinterrein door Tappenbeck in 1887 zwengelde de ontwikkeling van Noordwijk aan Zee aan en zorgde voor een toename van bouwactiviteiten (grafiek 1 en 2, pagina 16, 17). Bij de stedenbouwkundige ontwikkelingen in deze periode was echter geen sprake van coördinatie door het dorpsbestuur en bouwvoorschriften waren er nauwelijks. Slechts de wensen van de vermogende opdrachtgevers van buiten Noordwijk vormden beperkende voorwaarden voor de architecten, die ook van buiten het dorp afkomstig waren. Deze architecten en hun opdrachtgevers hadden geen binding met de streek en de overwegend regionale vormentaal. Zij gingen uit van de architectuur die in hun eigen omgeving gebruikelijk was, of voerden uit wat Tappenbeck voor ogen had.³¹ Voorbeelden zijn het als kasteel vormgegeven Huis ter Zee (1895, dependance van Huis ter Duin) en Seehorst, in 1903 als zomerhuis gebouwd maar met een uitstraling 'als één der machtige Rijnburchten uit

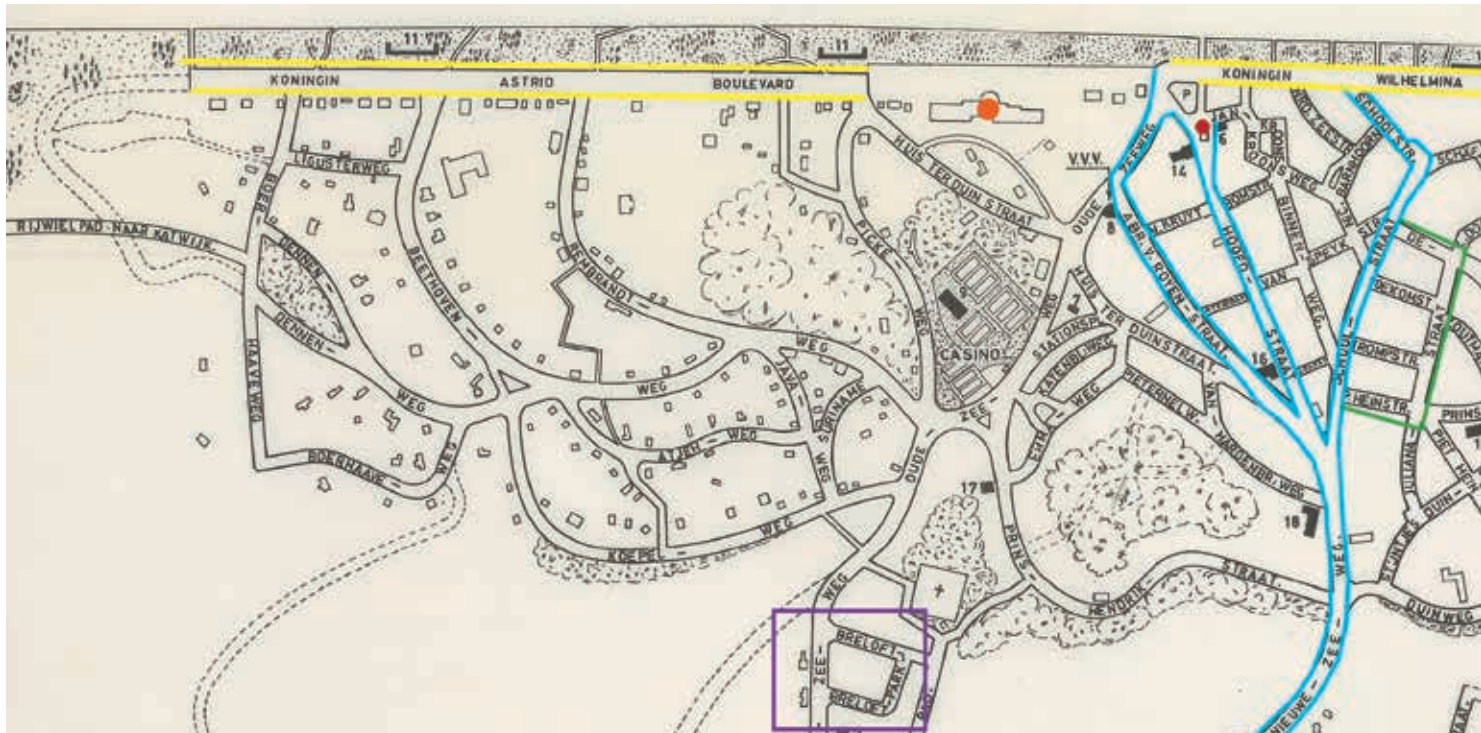
6. Van het pretentieuze plan voor het kurhaus Huis ter Duin kwam weinig terecht. De eerste fase was een villa-achtig bouwwerk. Het ontwerp werd geleverd door Arie Reinier Freem uit Arnhem. Foto ca. 1896 (Genootschap Oud Noordwijk)

7. Twee van de meest opvallende gebouwen die de badplaats Noordwijk heeft gekend. 'Rijnburcht' Seehorst (links) en het als kasteel vormgegeven Huis ter Zee (Genootschap Oud Noordwijk)

8. Een uitsnede uit de plattegrond die omstreeks 1960 werd uitgegeven. In blauw is het historische wegenpatroon weergegeven, de centrale as is de Hoofdstraat. De rode stip betreft de locatie van Zeezicht en Dorpzicht, met de oranje stip is Huis ter Duin aangegeven. De gele lijnen markeren de boulevards, groen omkaderd zijn de straten die behoren tot de eerste uitbreidingen met arbeiderswoningen. In het paarse kader bevindt zich het Brêloftpark (Erfgoed Leiden en Omstreken/bewerking auteur)

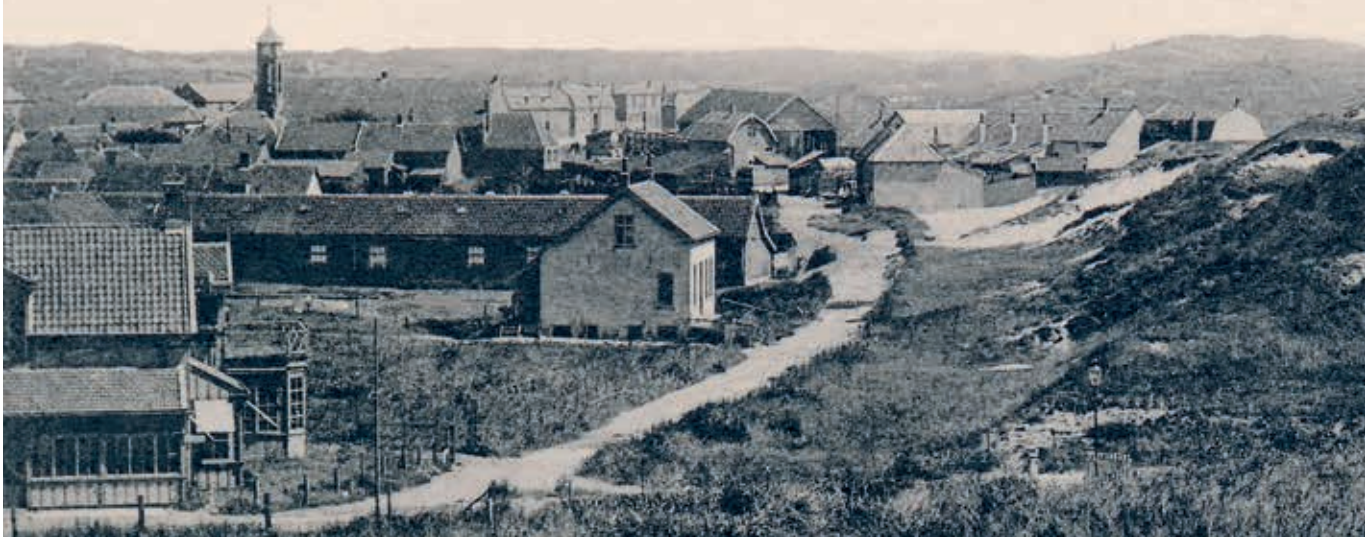
den Sagentijd' (afb. 7).³² Het feit dat dergelijke omgevingsvreemde gebouwen konden worden gerealiseerd, toont ook het gebrek aan gemeentelijke restricties.

De opkomst van de badcultuur en de algemene ontwikkelingen binnen het bouwbedrijf brachten hierin verandering, vooral in de tweede ontwikkelingsfase van Noordwijk aan Zee. De bouwactiviteiten namen toe en de vormtaal werd rijker. Rond het begin van de twintigste eeuw was de bouwwoede in het dorp aanleiding voor aannemers van elders om zich hier te vestigen.³³ Uit een analyse van de bouwaanvragen uit de

periode 1905-1932 blijkt dat de oude aannemersfamilies vooral in de kern actief bleven en de nieuwkomers hierbuiten bouwden. Aanwijzingen dat zij hierover onderling afspraken maakten ontbreken.

De belangrijkste stedenbouwkundige ontwikkeling in de derde fase was dat niet langer binnen de beschutting van de duinen werd gebouwd. Op de duintoppen en -flanken verrezen villa's en de zandpaden die evenwijdig aan de zeevering liepen transformeerden tot boulevards, hetgeen karakteristiek voor de badplaatsontwikkeling was (afb. 8). Aan deze boulevards wer-

9. De transformatie van vissersdorp tot badplaats gevat in één foto uit 1904. Links het oude zeedorp met eenvoudige lage gebouwen die door de duinen worden beschermt, rechts de gebouwen van de badplaats. Op de top van het duin, afgewend van het dorp en met zicht op zee: links villa Duna (architect Henk Jesse), rechts de in hout opgetrokken villa Vera (architect onbekend) (Genootschap Oud Noordwijk)

den de belangrijkste hotels gebouwd, die uitkeken over zee (afb. 9). De stedenbouwkundige hoofdstructuur, van oudsher bepaald door de haaks op de kustlijn georiënteerde Hoofdstraat, werd met deze boulevard uitbreid. De geografische ligging ten opzichte van de Hoofdstraat was leidend voor de benaming van de boulevards. Deze werden aangeduid met Noordboulevard en Zuidboulevard.

Ondanks het groeiend aantal nieuwe gebouwen waren er, zoals gezegd, nauwelijks gemeentelijke restricties. Alleen in de koopcontracten van de Mij. Noordwijk, die het villapark in de Zuidduinen ontwikkelde, werden enige eisen gesteld.³⁴ In 1905 paste de gemeente naar aanleiding van de Woningwet de gemeentelijke bouwverordening aan. Pas in 1918 werd de ontwikkeling van het nieuwe, aantrekkelijke dorpsgezicht gereguleerd, want 'vooral in onze gemeente, welker bloei samenhangt met het bezoek van vreemdelingen, kan het niet onverschillig zijn hoe er gebouwd wordt'.³⁵ Aan de bouwverordening werd een artikel toegevoegd: 'het uiterlijk van een nieuw te maken gebouw, met al wat daartoe behoort, [...] moet zoodanig zijn, dat het noch op zich zelf, noch in verband met de omgeving uit een oogpunt van welstand aanstoot kan geven'.³⁶ Vanwege het subjectieve karakter bleek dit lastig toetsbaar en de gemeentebouwkundige schakelde soms de Bond Heemschut in. De samenwerking met Heemschut verliep echter vaak stroef. Dit blijkt onder meer uit de soms wat hooghartige toon die de bond in de correspondentie aansloeg. Het lijkt mede het gevolg te zijn van de weinig coöperatieve opstelling van aannemers van wie het ontwerp was afgekeurd. Het toont de wor-

steling van lokale ontwerpende aannemers met de nieuwe werkelijkheid inzake het bouwen.

De particulieren die de eerste villa's in de Zuidduinen lieten bouwen kwamen van buiten Noordwijk. Zij schakelden gevestigde architecten in, zoals Hendrik Petrus Berlage (1856-1934), Willem Kromhout (1864-1940) en Eduard Cuypers (1859-1927).³⁷ Voor bijna al deze architecten gold dat het bij één werk in Noordwijk zou blijven. De hotels en pensions aan de zeezijde werden merendeels ontworpen door bekende architectenbureaus uit de omgeving: Smits en Fels (Den Haag), Hoek en Wouters (Den Haag), Jesse en Fontein (Leiden). Een reden hiervoor is dat de meeste hotels en pensions, in lijn met de betrokkenheid die deze ontwikkelingsfase kenmerkt, door Noordwijkse inwoners werden opgericht.

De badplaatsontwikkeling betekende niet alleen nieuwbouw voor het toerisme, maar ook voor de inwoners (afb. 10).³⁸ De woningvoorraad werd vergroot door het ontwikkelen van het gebied ten noorden van de Hoofdstraat, bestaande uit de Schoolstraat en een olifantspaadje tussen deze weg en de Hoofdstraat. Nadat hier huizen waren gebouwd, kreeg het de naam Binnenweg.

De ontwikkeling van deze kleine buurten met arbeidershuizen was eveneens een belangrijke verandering in het dorpsgezicht, omdat aan de bouwstraten soms bloksgewijs (vrijwel) uniforme huizen werden gebouwd. Ook hier speelden de lokale ontwerpende aannemers een belangrijke rol. Zoals George Krau (1882-1959), Leidenaar van origine, die diverse bouwblokken met vrij strak vormgegeven arbeidershuizen ontwierp.

10. Een luchtfoto van de badplaats kort voor de Tweede Wereldoorlog. Het beeld wordt bepaald door het oude zeedorp (links) en het villapark in de Zuidduinen (rechts). Binnen het historische stratenpatroon is het oude dorp volgebouwd, de nieuwe straten zijn links van de oude kern herkenbaar aan de uniforme bouwblokjes (Genootschap Oud Noordwijk)

11. De Hoofdstraat in oostelijke richting. In 1912 werden de bomen aangeplant om de aanblik van de straat voor de toeristen aantrekkelijker te maken. Links wordt een van de oorspronkelijke panden verbouwd tot een winkelwoning van twee lagen naar een ontwerp van de lokale aannemer Jan de Bes (Genootschap Oud Noordwijk)

12. De Hoofdstraat in of kort na 1917. Het beeld wordt bepaald door traditionele, lage vissershuisjes en recente winkelwoningen. Rechts is de opvallend grote pakhuisachtige winkelwoning zichtbaar die Wil de Vreede in 1917 ontwierp (Genootschap Oud Noordwijk)

Andere straten werden niet per blok ontwikkeld, maar door kleine aannemers als investering geleidelijk volgebouwd. Hun financiële situatie bepaalde de snelheid waarmee ze de bouwpercelen ontwikkelden. De eenduidige uitstraling van de nieuwe arbeiderswijkjes kwam in het geval van Krau door de projectmatige aanleg, die was geïnspireerd op stedelijke nieuwbouwwijken. Bij de kleine aannemers was deze het gevolg van kostenefficiëntie. Zij werkten met eenvoudige standaardontwerpen, die zij soms licht aanpasten. De uniforme uitstraling van de nieuwe straten week sterk af van het oude dorpsbeeld, dat traditioneel was en zich op een meer organische wijze had ontwikkeld.

DE HOOFDSTRAAT TIJDENS DE DRIE

ONTWIKKELINGSSTADIA

Het belang van de Voorweg (Hoofdstraat) als toeristische as werd in de eerste fase onderkend door de particulieren voor wie het toerisme de voornaamste inkomstenbron was geworden. Zij investeerden het verdiende geld in hun gebouw(en) om de dienstverlening aan de toeristen te kunnen verbeteren. Het gegeven dat de Voorweg nog onbestraat was, armoedig overkwam op de badgasten en daarmee een negatieve invloed kon hebben op de badplaatsontwikkeling, leidde tot wrevel. Hotelhouder Van Konijnenburg diende in 1877 tevergeefs een verzoek in bij de raad.³⁹ Het gemeentebestuur was in deze fase nog vrij passief, wat ook het geval was in vrijwel alle andere Nederlandse zeedorpen die zich ontwikkelden tot badplaats. In België was dit anders, daar werd in ruime mate staatsgeld gebruikt voor infrastructurele wijzigingen.⁴⁰ Pas in 1880 werd de Voorweg bestraat.⁴¹ Vanaf die periode toonde de gemeente interesse in de badplaatsontwikkeling, maar de betrokkenheid van particulieren met de daaruit voortvloeiende daadkracht bleef leidend. De aanplant van bomenrijen langs de Hoofdstraat in 1912 is hiervan een fraai voorbeeld (afb. 11). Het initiatief kwam van gemeenteraadslid Van Beelen, die in Hollandse en Belgische badplaatsen 'zulke aardige lanen' had gezien.⁴² Dat Van Beelen ook hotelhouder was, is illustratief voor de verstrengeling tussen dorps- en eigenbelang.

In de loop van de tweede en derde fase veranderde het dorps karakter van de Voorweg, met vooral kleine woonhuizen, in dat van een winkelstraat met representatieve winkelpuien en reclame-uitingen. Rond 1900 stonden er circa veertig gebouwen met een woonfunctie. Uit de periode 1905-1920 zijn van negen panden verbouwingen bekend die kunnen worden gerelateerd aan een gewijzigde functie. Ook werden in deze tijdspanne tien winkelwoonhuizen van twee lagen opgetrokken. Deze ontwikkelingen kunnen zowel worden gerelateerd aan de groei van de badplaats, als aan de betrokkenheid van de ondernemende inwoners. Op een enkel pand na werden alle bouwwerkzaamheden

door lokale aannemers ontworpen. De nieuwbouw was traditioneel, met eigentijdse stijlinvloeden uit de neorenaissance en de Jugendstil. De aandacht voor de vormgeving zorgde voor weinig contrast met de bestaande bebouwing, hoewel er opmerkelijke uitzonderingen waren. Zo besloot drogist Gerard Duyster in 1911 het wigvormige perceel op de oostelijke punt van de Hoofdstraat te bebouwen.⁴³ Hij schakelde de Leidse architect Henk Jesse (1860-1943) in, die een opvallend winkelpand ontwierp, dat nog steeds de blikvanger van de oostelijke Hoofdstraatkop is. Ook de expressionistische winkelwoning die in 1917 werd opgetrokken door aannemer Wil de Vreede (1878-1954) is vermeldenswaardig. Het grondvlak was vrij klein, maar De Vreede zag kans een kolossaal ogend pakhuisachtig gebouw van drie lagen onder een plat dak te realiseren (afb. 12). De twee genoemde panden contrasteerden sterk met zowel de historische als de nieuwe bebouwing.

Op stedenbouwkundig gebied is de ontwikkeling van de westelijke Hoofdstraatkop noemenswaardig als exponent van de fasen van betrokkenheid en groei. Hier stonden aan het Calisplein en op diepe erven in de Hoofdstraat twee kleine zeventiende-eeuwse vissershuisen met witgepleisterde tuitgevels.⁴⁴ In 1898 maakte het rechter huis plaats voor een woonhuis/pension van twee lagen met een kap aan het Calisplein (Zeezicht), met in het verlengde een winkelwoning van eveneens twee lagen en een kap aan de Hoofdstraat (Dorpzicht) (afb. 13 en 14).⁴⁵ Het sobere aanzicht van het Calisplein kreeg hiermee een *boost*, doordat de gevel van Zeezicht was opgetrokken in rode baksteen met details in gele baksteen en voorzien van een balkon op geprofileerde consoles: elementen die in Noordwijk aan Zee tot dan toe niet waren toegepast. Wie het ontwerp leverde is niet bekend. Het sober vormgegeven Dorpzicht werd naar ontwerp van Jacob Verloop (1852-1939) in 1910 aan de rechterzijde uitgebreid door het bebouwen van het aangrenzende erf.⁴⁶ Het pand vormt sindsdien de beëindiging van de zichtas in de Hoofdstraat. Latere ontwikkelingen in de vroege twintigste eeuw zorgden voor een modern bouwblok, dat als een eiland van vooruitgang lag in een omgeving waar de tijd nog stil leek te staan.⁴⁷

AANNEMERS EN BOUWKUNDIGEN

In de periode 1905-1920 waren 32 aannemers actief die eigen ontwerpen leverden en in Noordwijk woonachtig waren (afb. 15). Zij bouwden zowel voor bouwkundigen en architecten als naar eigen ontwerp. In de eigen ontwerpen borduurden ze voort op de traditionele vormtaal, die door de invloed van de architecten eigentijdser werd. Ook lijken architectuurtijdschriften en voorbeeldboeken hierin een rol te hebben gespeeld, gelet op de ontwikkeling van indeling en detaillering. In hoeverre de Noordwijkse aannemers zich in de

13. Het in 1898 gebouwde pand Zeezicht rond 1903. De opzet van twee lagen met een kap en het frivole, rijk gedetailleerde uiterlijk was in die periode uniek voor Noordwijk aan Zee (Genootschap Oud Noordwijk)

14. Dorpszicht werd rond 1901 aan de rechterzijde uitgebreid naar een ontwerp van Jacob Verloop. De winkelwoningen van twee lagen en een kap rechts op de foto werden ontworpen door Cornelis Verloop (Genootschap Oud Noordwijk)

avonduren lieten scholen is niet bekend, mede doordat bedrijfshistorische of genealogische gegevens hierover ontbreken. De ontwikkeling in de vormgeving komt het best tot uitdrukking in de werken van de familie Verloop, de oudste en belangrijkste aannemersfamilie van Noordwijk.⁴⁸ Zij realiseerden tussen 1905 en 1920 in totaal 29 gebouwen naar eigen ontwerp. Maarten Verloop, die in 1877 een buitenformaat vissershuisje als villa presenteerde, was een van de ouderen in de familie en ontwierp zeer traditioneel en sober. In de werken van zijn jongere broers en neven is een duidelijke verlevendiging in de detaillering zichtbaar. Van deze familie is bekend dat zij putten uit voorbeeldboeken.⁴⁹ Ook bouwden zij veel voor architecten, wat van invloed zal zijn geweest op de eigen ontwerpen.⁵⁰ Na de familie Verloop zijn Wil de Vreede (1878-1954), Nicolaas van der Wiel (1858-1936) en Cornelis van Duin de aannemers die het meeste naar eigen ontwerp bouwden. De Vreede bouwde veertien panden, Van Duin en Van der Wiel beiden elf stuks.

De twee belangrijkste bouwkundigen die zich als architect profileerden, kwamen van buiten Noordwijk: Leonard Lang (1873-1944) en Herman Liefferink (1879-1941). Lang werd in het Duitse Stockheim geboren en vestigde zich in 1899 in Noordwijk in dienst van Huis ter Duin.⁵¹ Tappenbeck haalde ál zijn personeel uit Duitsland en een jonge Duitssprekende bouwkundige was een welkome aanvulling van zijn entourage.⁵²

Lang ontwierp villa's in de Zuidduinen en bijna alle uitbreidingen van het hotel.⁵³ Een van zijn eerste villa's was Klein Huis ter Duin (1903), dat qua opzet en detaillering gelijkenissen vertoonde met zijn laatste project in Duitsland, Schloss Lütetsburg in Norden.⁵⁴ Villa Marcella (1905) lijkt te zijn gebaseerd op Nederlandse voorbeelden en werd in 1906 positief besproken in *Het Huis Oud & Nieuw*: '...er is in het bijzonder naar gestreefd om met zeer bescheiden middelen, een geheel te bereiken, dat aan betere eischen kan beantwoorden, dan de zomerhuisjes, waarmede de speculatiebouwers de gezochte schoone streken van ons land zoo onmeedogenloos ontsieren'.⁵⁵ Het oeuvre van Lang is weinig consistent. Zo leunen de uitbreidingen van Huis ter Duin in 1905 en 1910 qua architectuur op Hotel Noordzee van Jesse uit 1899 en lijkt voor de uitbreiding van 1913 het Scheveningse Kurhaus model te hebben gestaan. Het belang van Lang voor het aangezicht van de badplaats ligt vooral in het grote aantal gebouwen van zijn hand. Van hem zijn 23 ontwerpen bekend uit de periode tussen 1905 en 1920.⁵⁶

Herman Liefferink kwam uit Almelo en bleef in Noordwijk nadat zijn werk als opzichter bij de bouw van de gemeentelijke gasfabriek (1902) erop zat.⁵⁷ Hij ontwierp in 1903 een blok geschakelde vakantievilla's en bouwde verder aan een bescheiden oeuvre van speels aandoende, beeldbepalende gebouwen. Zijn belangrijkste werken in de reeks van vijftien ontwerpen

15. De belangrijkste spelers in de bouwwereld van Noordwijk aan Zee rond 1900. De man met de bolhoed, rechts van de ladder naar het dak, is Leonard Lang. De bouwlieden zijn van de aannemersfamilie Verloop (Genootschap Oud Noordwijk)

16. Het woonhuis dat Herman Liefferink in 1905 voor zichzelf en zijn moeder ontwierp. Het bevat alle door Liefferink toegepaste architectonische elementen en kan worden gezien als zijn driedimensionale visitekaartje. Later werd het gedeelte waar Liefferink woonde verbouwd tot pension (Genootschap Oud Noordwijk)

in Noordwijk aan Zee waren zijn woonhuis in de Zuidduinen (1905), het visitekaartje waarin hij alle door hem gebruikte elementen toepaste, en Pension Verloop (1909) (afb. 16).⁵⁸

Een interessante uiting van betrokkenheid is het gegeven dat enkele aannemers de stap naar de toeristensector waagden.⁵⁹ Zij bouwden vakantievilla's, pensions en hotels voor eigen exploitatie en wisten op deze wijze in de zomermaanden hun inkomsten te vergroten.⁶⁰ De ontwerpen van de pensions en hotels werden veelal geleverd door bouwkundigen/architecten die in Noordwijk actief waren of woonden. Het ontwerpen van deze grote en complexe bouwwerken was van een andere orde dan de bescheidener panden die deze aannemers doorgaans oprichtten. Het kleinste pension ontwierp timmerman Wilhelmus Mooijekind (1889-1955) in 1911 voor zichzelf. Het had qua grootte en uit-

straling meer weg van een villa. Het ontwerp voor het pension dat Jacob Verloop (1852-1939) in 1909 bouwde leverde Liefferink, en het iconische pension Hollander dat twee jaar later aan de Noordboulevard verrees kon recentelijk aan Jesse worden toegeschreven.⁶¹ Het vertoonde sterke gelijkenis met het laatnegentiende-eeuwse *Résidence Bristol* in Blankenberge.⁶² Timmerman Hugo Hoek (1864-1927) liet de Leidse architect Fontein zijn hotel aan de Noordboulevard ontwerpen. Vakantievilla's voor de verhuur, als investering, ontwierpen de aannemers vaak zelf. Doorgaans bleef het bij een enkele villa. De Vreede pakte het echter groter aan en ontwierp in 1920 en 1921, de diffuse periode tussen de derde en vierde ontwikkelingsfase, een eigen villapark met dertig gebouwen tussen Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen: Brêloftpark. Uit *De Zeekant* van 8 januari 1921: 'O park, zoo nieuw ons voorgesteld,

wat heil voert uwe toekomst mede: Het grenspunt van het Bredeveld wordt hier beademd door den Vreede.⁶³

CONCLUSIE

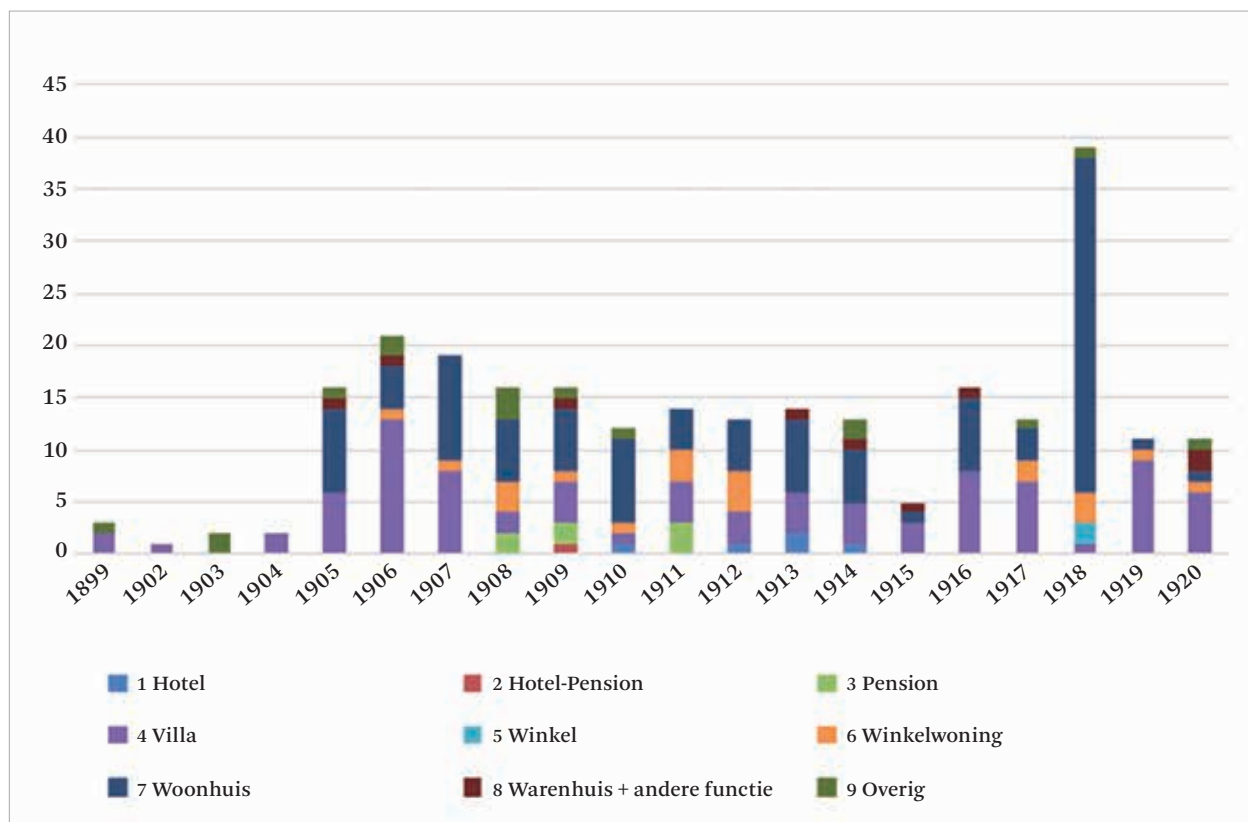
De samenhang tussen de badplaatsontwikkeling van Noordwijk en het begrip *Baukultur* is een interessant onderwerp. De lokale aannemerij werd in eerste instantie bepaald door plaatselijke families, die in een traditionele vormtaal werkten. De badplaatsontwikkeling zorgde voor een andere dynamiek, die door de lokale aannemers werd opgepikt, zowel op het gebied van architectuur als van toerisme. Concluderend kan worden gesteld dat de lokale inwoners en ondernemers vasthielden aan de contacten binnen de lokale bouwwereld, en dat de particulieren van buiten het dorp architecten/bouwkundigen inschakelden die eveneens van buiten afkomstig waren.

De rol van de lokale ontwerpende aannemers voor het aanzicht van het dorp is altijd onderbelicht gebleven, doordat de nadruk lag op de gevestigde architecten die in het dorp bouwden. De bijdrage van de laatsten aan de architectuurhistorie van het dorp is echter gering, omdat het vaak bleef bij een enkel project. Ook met hun uitstapjes naar het toerisme hadden de lokale aannemers invloed op het dorpsgezicht. Om

hun ambities vorm te geven waren zij genoodzaakt bouwkundigen of architecten in de arm te nemen. Zonder deze ambities zouden voor Noordwijk belangrijke hotels als Hoek, Verloop en Hollander er niet zijn geweest.

Wie nu in Noordwijk aan Zee rondloopt ziet nog maar weinig gebouwen die uit de eerste drie belangrijke ontwikkelingsfasen dateren. Waar Noordwijk tijdens de bezetting grootschalige afbraak bespaard bleef, is de oude badplaats vanaf de vroege jaren zestig vrijwel geheel gesloopt. Momenteel is er vooral sprake van erosie. Elk jaar verdwijnt wel een aantal badplaatsgebouwen die dateren van vóór 1945. Op de gemeentelijke monumentenlijst zijn de vooroorlogse aan de badplaats Noordwijk aan Zee gerelateerde gebouwen qua aantal redelijk vertegenwoordigd: 13 op een totaal van 24. Het betreft elf villa's, een hotel en een winkelwoning. Twee villa's zijn ontworpen door Leonard Lang. De lokale ontwerpende aannemerij is met twee stuks karig vertegenwoordigd. Van George Krau en Jacobus Valentgoed prijkt één villa op de lijst. Het illustreert dat de historische waarde van de *Baukultur* van die periode niet wordt erkend.

Grafiek 1 NIEUWBOUW

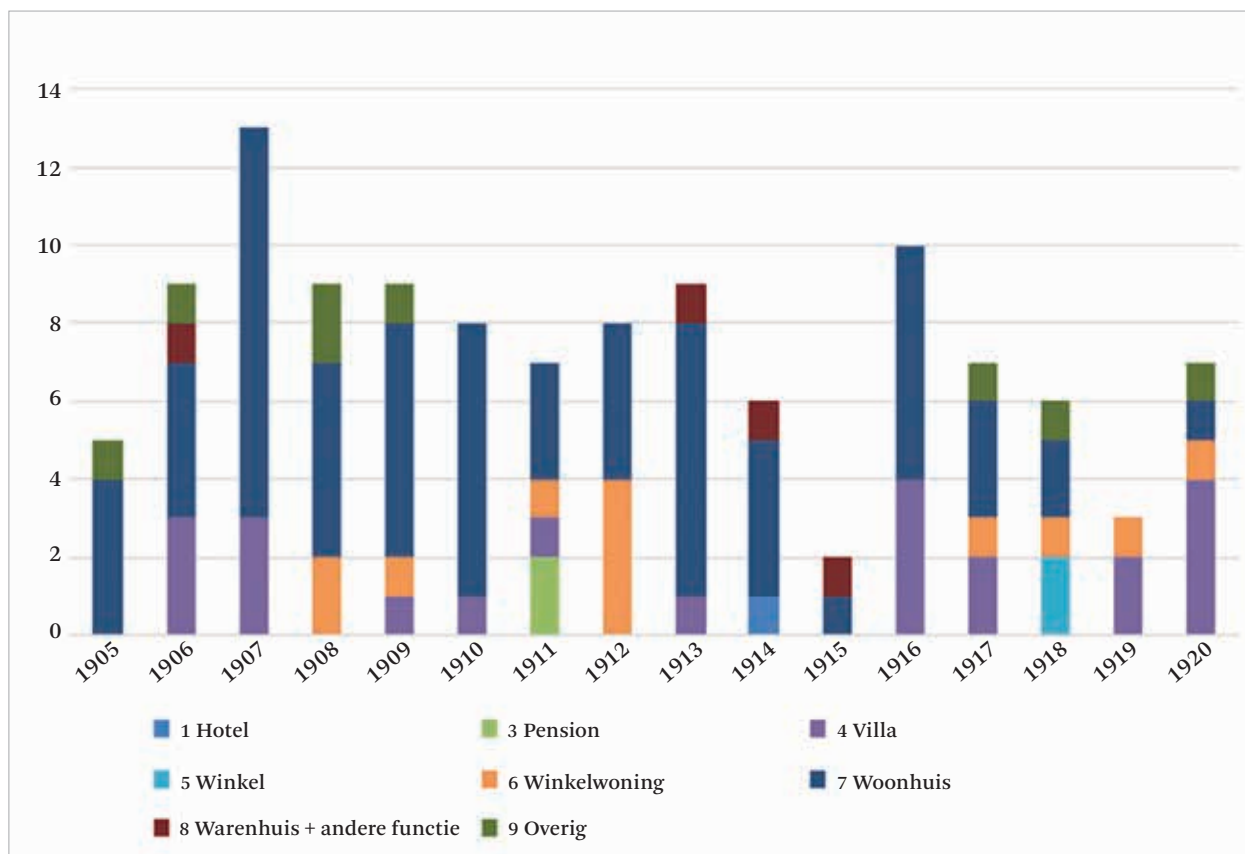

NOTEN

- 1 Strandvonder Jan Kemp (1770-1849) adverteerde in 1819 dat hij een badkoets had aangeschaft om badgasten een zeebad te kunnen bieden en een deel van zijn huis had hij voor kamerverhuur geschikt gemaakt. In de jaren na 1819 wordt niets meer van Kemps badavonturen vernomen. *Leydsche Courant*, 28 mei 1819, 2. Hij bewoonde het pand Hoofdstraat 111.
- 2 J.M. Galjaard, *Pootje baden. De vaderlandse geschiedenis van het badleven*, Utrecht 1968, 50.
- 3 B. de Pater en T. Sintobin (red.), *Koninkinnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900*, Hilversum 2013, 191.
- 4 Tappenbeck was eerder in Wijk aan Zee actief, maar zag zijn ambities voor die badplaats stranden.
- 5 R.W. Butler, 'The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution. Implications for Management of Resources', *The Canadian Geographer* 24 (1980) 1, 5-12.
- 6 K. Marijt, 'De schoonst gelegen badplaats der Hollandse Noordzeekust'. *Van vissersdorp tot badplaats. Noordwijk aan Zee 1813-1929*, masterscriptie Universiteit Leiden, 2011.
- 7 R.W. Butler benoemt de 'exploration stage, involvement stage, development stage, consolidation stage, stagnation stage, rejuvenation stage' en 'decline stage'.
- 8 De laatste bomschuit vertrok uit Noordwijk in 1913 voor de haringvangst, de laatste logger in 1929. W. Baalbergen (red.), *Zilver in de netten. Noordwijk als vissersplaats*, Noordwijk 2005, 18.
- 9 Marijt 2011 (noot 6), 71.
- 10 Het onderzoek is voor een monografie over het dorp in de periode 1866-1945. Medeauteurs zijn K. Marijt, J. Verhoog en W. van der Haak.
- 11 J. Berndsen e.a., *Met zicht op zee. Tweehonderd jaar bouwen aan badplaatsen in Nederland, België en Duitsland*, Den Haag 1985; De Pater en Sintobin 2013 (noot 3).
- 12 Galjaard 1968 (noot 2).
- 13 J. de Haan, *Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Dal te Bloemendaal 1897-1940*, Haarlem 1986.
- 14 W. Bruls en D. van Hooff, *Grand Hotels van de Benelux*, Amsterdam 1991.
- 15 S. Grötz en U. Quecke, *Balnea. Architekturgeschichte des Bades*, Marburg 2006.
- 16 G.J. Mellink e.a., *Verdreven voor de Atlantikwall. Ontruiming en afbraak van de Nederlandse kuststreek, 1942-1945*, Zwolle 2016.
- 17 Zeker langs de Vlaamse kust is dit duidelijk zichtbaar. Daar wordt vrijwel het gehele zeefront gekenmerkt door naoorlogse hoogbouw.
- 18 Zie bijvoorbeeld H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel III*, Zutphen 1993; I. Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle 2004; P. Brouwer, *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2011.
- 19 G. Oldenmenger, *Adriaan Barent Willem Langenberg. Zutphens architect en ambtenaar*, doctoraalscriptie Radboud Universiteit, Nijmegen 2007.
- 20 D. Wendt, *Ambachtsman en architect. Tekeningen uit de metselopleiding van Hendricus Tauber*, Rotterdam 2009.
- 21 In het kader van het onderzoek voor de monografie over Noordwijk aan Zee is contact opgenomen met de firma

>>>

Grafiek 2 NIEUWBOUW LOCALE AANNEMERS

- Verloop, de belangrijkste aannemersfamilie van Noordwijk aan Zee, die al sinds het begin van de negentiende eeuw in het dorp actief was. De vraag of zij nog beschikten over een bouwarchief bleek net te laat te zijn. Het bedrijf was gestopt en ze hadden twee weken eerder 'de hele boel weggeflinkerd', waaronder de nodige bouwtekeningen (onder meer van architect Henk Jesse) en correspondentie.
- 22 J. Cornilly, 'Bouwen aan de "Koningin der Badsteden". Het aandeel van het stadsbestuur in de uitbouw van de badplaats Oostende tijdens de late negentiende eeuw', in: De Pater en Sintobin 2013 (noot 3), 161-173.
 - 23 Europese ministers van cultuur e.a., 'Verklaring van Davos 2018. Naar een kwalitatief hoogstaande *Baukultur* voor Europa'.
 - 24 F. Vanduyck en M. Degraeve, "'Baukultur' in Brussel. Kleinschalig industrieel erfgoed van bouwbedrijven als drager van de productieve stad', *Bulletin KNOB* 118 (2019) 4, 20-35.
 - 25 In het boek over de Nederlands Hervormde Kerk die in 1647 aan de Hoofdstraat werd gebouwd wordt vrij uitvoerig ingegaan op de lokale bouwwereld: M.C. van Dam, *De kerk staat naast den wegh*, Noordwijk 2020.
 - 26 J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, Noordwijk 1928, 170.
 - 27 Kloos 1928 (noot 26), 337. De makelaars waren Zeeger Deenik, Evert Jan Heyer en Willem Langhout.
 - 28 Bernds en al. 1985 (noot 11), 30.
 - 29 Noordwijk aan Zee was een van de eerste Hollandse badplaatsen waar een landschapsarchitect een villapark ontwierp. Later zou in De Haan (België) een park worden aangelegd naar een ontwerp van Louis Van der Swaelmen en tekende H.P. Berlage een compleet nieuwe badplaats als satelliet van het Noord-Hollandse dorp Bergen.
 - 30 Kloos 1928 (noot 26), 340.
 - 31 De ontwikkeling van Huis ter Duin doet vermoeden dat Tappenbeck zich liet inspireren door bestaande hotels.
 - 32 *Leidsch Dagblad*, 26 juni 1924.
 - 33 Aannemer Adrie de Bes uit Groot-Ammers kwam in 1895 met zijn zonen naar Noordwijk. Wil de Vreede (1878-1954), uit Vrijenban, vestigde zich in 1905. George Krau was afkomstig uit Leiden en vestigde zich in 1907. Jacobus Vallentgoed vestigde zich vanuit Sassenheim in een vooralsnog onbekend jaar. Ook bouwarbeiders van buiten vonden werk in het dorp. Onder andere uit Leiden, omdat die stad in de tijd dat Noordwijk tot badplaats transformeerde economisch in zwaar weer verkeerde.
 - 34 Er werd bepaald dat nooit 'iets mag worden gebouwd [...] waardoor het vrije zicht op zee zoude kunnen worden belemmerd'.
 - 35 Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 2345. Verslag vergadering 20 december 1918. Uit bestudering van de ontwikkeling van de bouwverordeningen doemt het beeld op van een gemeente die continu achter de feiten aanliep.
 - 36 Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 2345. Verslag vergadering 20 december 1918. Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 1542. Artikel 9.
 - 37 Van de circa 77 villa's die tussen 1905 en 1932 in de Zuidduinen werden gebouwd, zijn er 29 ontworpen door lokale partijen, 18 daarvan zijn door lokale architecten of bouwkundigen gebouwd. Leonard Lang ontwierp er twaalf.
 - 38 Het inwoneraantal van Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen groeide in die periode sterk. In 1883 bedroeg dit 3927 en in 1927 was het gestegen tot 9145.
 - 39 Wel werd het grindpad tussen Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen bestraat, wat al een aanzienlijke verbetering was van de bereikbaarheid van het zeedorp.
 - 40 De Pater en Sintobin 2013 (noot 3), 191.
 - 41 In 1897 werd de Voorweg hernoemd tot Hoofdstraat.
 - 42 *Leidsch Dagblad*, 24 oktober 1912, 6; *De Noordwijker*, 22 november 1913.
 - 43 Duyster had een winkel in Noordwijk-Binnen en was vermoedelijk de eerste die een tweede winkel stichtte in het zeedorp.
 - 44 Deze kleine huizen werden in 1647 gebouwd na de sloop van de middeleeuwse kerk die op deze locatie stond.
 - 45 Bron: Kadastrale hulpkaart, Sectie E, opgemaakt september 1898. Dienstjaar 1899. www.kadaster.nl/archiefviewer.
 - 46 Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 2358+249.
 - 47 Deze latere aanpassingen werden alle ontworpen door de in Noordwijk geboren architect Theodorus Overmeer, die tijdens zijn korte leven (1899-1933) een consistente reeks opvallende gebouwen ontwierp.
 - 48 Stamvader Simon Verloop (1783-?) vestigde zich in 1810 in Noordwijk.
 - 49 M.C. van Dam, 'Tets over een boek over bouwen', *De Blauwdotter* 191, Noordwijk 2021, 41-43.
 - 50 Vriendelijke mededeling van Kees Verloop. In de bouwaanvragen werd de uitvoerende aannemer slechts sporadisch vermeld.
 - 51 Zijn eerste zomer bracht hij door als hotelbediende van Tappenbecks Huis ter Duin.
 - 52 Marijt 2011 (noot 6), 57.
 - 53 Al in 1901 had Lang een eigen bureau met personeel.
 - 54 Kadastrale hulpkaart 21 maart 1903. www.kadaster.nl/archiefviewer.
 - 55 'Toelichting bij de platen', *Het huis, oud & nieuw. Maandelijksch prentenboek gewijd aan huis-inrichting, bouw en sierkunst* 4 (1906), 249-250. Pas vanaf de jaren twintig is sprake van seriematige, speculatieve villabouwen. De eerste voorbeelden zijn qua architectuur geënt op Villa Marcella en werden voor ontwikkelingsmaatschappij Primus ontworpen door Adrianus Cornelis Lengkeek Wzn. (1879-1954).
 - 56 In totaal zijn er 43 projecten van Lang bekend in Noordwijk aan Zee.
 - 57 M.C. van Dam, *De gemeentelijke gasfabriek aan de Losplaatsweg in Noordwijk-Binnen*, Noordwijk 2014, 15-25.
 - 58 Een driedimensionaal 'visitekaartje' zoals Liefferink bouwde was niet uniek. De Nijmeegse stukadoor Theo Lutters bouwde in 1899 een woonhuis naar eigen ontwerp. Het huis kenmerkte zich door een rijke verscheidenheid aan detailleringen en kan worden gezien als een driedimensionale catalogus. Pey 2004 (noot 18), 233.
 - 59 Ook in Katwijk aan Zee waren aannemers op dit vlak actief. De eerste pensionhouder van aldaar, Kees Kruyt (Pension Kruyt, 1870), was metselaar-aannemer van beroep. Zie: J.P. van Brakel, *Katwijk in tachtig. De Katwijken rond 1800 in woord en beeld*, Katwijk 1982, 25.
 - 60 Dat het toerisme langzaam maar zeker een belangrijker bron van inkomsten vormde dan de aannemerij blijkt wel uit het feit dat de correspondentie van deze aannemers werd gevoerd op briefpapier, waarbij pontificaal het hotel of pension als brieftoestel werd gevoerd.
 - 61 M.C. van Dam, 'Wie ontwierp Hollander?', *De Blauwdotter* 177 (2016), 23-25.
 - 62 Het is mogelijk dat Den Hollander het heeft gezien tijdens een van de tochten langs de Vlaamse kustplaatsen die door lokale hoteliers, pensionhouders en gemeenteraadsleden werden ondernomen.
 - 63 Kloos 1928 (noot 26), 363.

M.C. VAN DAM is bouwhistoricus BNB en werkt bij IDDS Archeologie en Bouwhistorie in Noordwijk. De bouw- en architectuurhistorie van het dorp Noordwijk, waar hij opgroeide, vormt een belangrijk, persoonlijk onderzoeksonderwerp waarover hij met regelmaat publiceert. (bouwhistorie@yahoo.co.uk)

'NOORDWIJK AAN ZEE IS NO MORE'

THE CHANGING STREETScape AND LOCAL ARCHITECT-BUILDERS IN THE PERIOD 1887-1920

MICHEL VAN DAM

From around 1866, Noordwijk aan Zee morphed from a small fishing village into a fashionable seaside resort. Although this transformation was set in train by a local hotelier, it was not fully realized until 1887, thanks to the initiatives of a developer from outside the village. The evolution from fishing village to seaside resort followed the model formulated in 1980 by the geographer R.W. Butler. This model distinguished seven stages: exploration, involvement, development, consolidation, stagnation, decline and rejuvenation. In the period 1887-1920, Noordwijk aan Zee underwent the stages of involvement and development. Some residents spotted an opportunity to make some money by providing services. The ambience of the village, originally determined by traditional fishermen's cottages and sheds, changed dramatically. Development extended beyond the existing street plan and the sandy paths lining the sea wall were transformed into boulevards. Among the dunes to the south of the village core, an enclave of villas arose; to the north of the village core, labourers' cottages.

The role played by local architect-builders in the urban and architectural development of the Noordwijk aan Zee resort has received scant attention to date. In most architectural histories of Noordwijk, and of Dutch seaside resorts in general, the focus is on established architects. But given that their contribution was usually confined to a single work, their role in the spatial development of fashionable Noordwijk was negli-

ble. It was primarily local builders who shaped the new streetscape. Working to order or on their own account, they were the most prolific builders. They drew their inspiration from the formal idiom of established architects and from the available pattern books. Various local builders ventured into tourism, as managers of summer villas, guesthouses or hotels. In that enterprise, too, they set their stamp on the appearance of the village.

The construction boom that characterized the years 1887-1920 also drew builders from outside Noordwijk to settle in the village. Up to that point the local construction world had been dominated by builders' families that had lived in the village for generations. The old families tended to confine their activities to the historical core, while most of the newcomers built outside the core.

The study of local architect-builders in Noordwijk aan Zee sits within the context of *Baukultur* as formulated in the 2018 Davos Declaration. Local government has shown little interest in the *Baukultur* of Noordwijk in the period up to 1945. Although the seaside resort escaped major damage during the Second World War, since 1960 Noordwijk aan Zee has undergone large-scale demolition and redevelopment. The current situation is one of attrition; every year, one or two buildings from the town's heyday as a popular seaside resort disappear forever.